

# De Reformatie in haar politieke context: Utrecht en de Opstand

In Nederland zijn we gewend om de Reformatie vooral in haar kerkelijk-religieuze context te belichten. Maar politieke keuzes waren minstens zo belangrijk. Ook in Utrecht. In een drieluik gaat dr. Llewellyn Bogaers nader in op de politieke context van de Reformatie. In dit nummer deel 1.

## Hoeken en kabeljauwen

Volgens de geschiedschrijving kwam er in 1490 een einde aan de hoekse en kabeljauwse twisten, waarbij de hoeken anti-centralistisch en anti-Bourgondisch waren en de kabeljauwen pro. Maar in Utrecht was de hoekse factie nog volop actief in de burgeroorlog van 1525-1528. Menig hoekse nazaat kon zich in de hervorming vinden. De vooraanstaande goudsmid Tyman Ysbrantsz. was in de burgeroorlog van 1481-1483 een hoekse aanvoerder. Zijn achterneef Adam van Diemen gaf leiding aan de hoekse opstand in 1525. Diens weduwe Liesbeth van der Kercke kreeg op 25 augustus 1568 – minstens 80 jaar oud – de doodstraf, omdat zij predikanten bij haar thuis had laten logeren en samen met haar kleindochter Engelken Tols hagepreken bezocht had.

**In Nederland zijn we gewend om de Reformatie vooral in haar kerkelijk-religieuze context te belichten**

Veel gereformeerde leiders in de Nederlanden hoorden tot hoekse families: prominent zijn Hendrik van Brederode alias de Grote Geus en Lumey van der Marck. Willem van Oranje en zijn broers sloten zich om persoonlijke en machtspolitieke redenen bij de strijd aan. Hun lutherse achtergrond en Willems vorstelijke status zullen hierin een rol gespeeld hebben. Vanuit politiek perspectief bekeken was de Opstand de voortzetting van de aloude clanstrijd, zowel op centraal als plaatselijk niveau.

Wat valt verder op in Utrecht? De meeste burgers die zich bij de Reformatie aansluiten, staan buiten het politieke centrum. Als zij al een bestuurlijke functie bekleden, dan hooguit als raadslid, niet als schepen. Onder hen zijn mensen die pas in de stad wonen of tot de tweede generatie horen. Zij maken geen deel uit van de gevestigde kaders en kunnen mede daardoor een ambivalente houding ten aanzien van Utrechtse tradities en machtsverhoudingen gehad hebben.

## De aanloop naar de Opstand

Karel V en Filips II zagen zichzelf als door God aangestelde vorsten. Hierdoor voelden zij zich gerechtigd om jegens 'kettters' op te treden: mensen die kritisch

waren over de katholieke leer en gebruiken maakten zich in hun ogen schuldig aan majesteitschennis. Op haar beurt maakte de oppositie de onvrede over de religiepolitiek tot speerpunt van haar politieke programma. Zo werd religie een politiek strijdpunt.

Het optreden van Willem van Oranje te Utrecht laat zien dat hij een groter aandeel had in de orkestratie van de Opstand dan de geschiedschrijving vermeldt. Vanaf 1559 was hij hier stadhouder. Hij had geestverwanten in het stadsbestuur, het Hof van Utrecht, ridderschap en geestelijkheid. De bevelhebber van Vredenburg was zijn voormalige hofmeester. Toen de golf van hagepreken en beeldenstormen Utrecht in augustus 1566 bereikte, hadden beeldenbrekers - zij kwamen veelal van buiten de stad - in Utrecht vrij spel: de verantwoordelijke bestuurders waren of afwezig of zij steunden Oranje. Hij had bovendien de bevelhebber van Vredenburg opdracht gegeven om zich afzijdig te houden. In dit bestuurlijke vacuüm ontbrak het de burgers aan slagvaardigheid. Na deze ingrijpende gebeurtenissen deed Willem van Oranje vergeefse pogingen om Brederode als plaatsvervangend stadhouder aan te stellen. Eenmaal in Utrecht logeerde Oranje bij Jan van Renesse, een ondertekenaar van het Smeekschift. Op de heenreis had hij Brederode nog bezocht en hem drie kanonnen geschenken. Brederode ondernam begin 1567 een coupoging.

## Alva

Kort daarna kwam Alva met een leger van 10.000 man naar de Lage Landen. Hij pakte politieke en religieuze tegenstanders hard aan. 1100 mensen kregen de doodstraf en 9000 mensen zijn



\* Gezicht op de haven, de huizen aan de Oudegracht, het Stadhuis en de Domkerk: handel, wonen, politiek en religie waren in laatmiddeleeuws Utrecht nauw verweven. Daarom is integrale geschiedschrijving zo belangrijk. (Detail uit het schilderij van Joost Cornelisz. Droochsloot, circa 1620, Centraal Museum Utrecht).

bij verstek veroordeeld. Inmiddels waren zo'n 150.000 mensen gevlucht. Onder hen Oranje en Brederode en de 148 mensen die voor de brede gang van zaken in Utrecht, zowel religie als coup, door de Raad van Beroerten bij verstek veroordeeld waren.

Alva's vuist zorgde voor onvrede, ook onder katholieken. In Utrecht waren veel soldaten ingekwartierd bij burgers. Dit gaf overlast. En zo ontstond er - onder leiding van burgerhoplieden - een brede

beweging die het leger de stad uit wilde hebben. De Pacificatie van Gent (1576) baande de weg voor het beleg van Vredenburg en vervolgens de herbenoeming van Willem van Oranje tot stadhouder. In het stadsbestuur dat hij eind 1577 benoemde, vormden sympathisanten van de nieuwe religie de meerderheid. Binnen deze machtsverhoudingen had de Religievrede, in 1578 afgekondigd, geen kans van slagen. In de Unie van Utrecht (1579) was de vrijheid van gereformeerden wel

**De gereformeerde kerk was in 1580 nog een minderheidskerk**

geregeld en die van katholieken niet. Pogingen om in deze leer te voorzien, de Contra-Unie, werden krachtig de kop ingedrukt. Het 'Verraad van Rennenberg', de Groningse stadhouder die zich in 1580 toch weer aansloot bij de koning, was aanleiding om in de opstandige gewesten de katholieke eredienst te verbieden. De oorlog legitimeerde dit besluit: katholieken werden gezien als potentiële landverraders.

Dit verbod was niet in overeenstemming met de getalsverhoudingen. Utrecht telde op dat moment 488 lidmaten. Daarnaast waren er de aanhangers van de vrijzinnige predikant Hubert Duifhuis, waarvan minstens 82 leden zich rond 1587 als lidmaat lieten inschrijven. En waren er zo'n honderd doopsgezinden. In Utrecht woonden toen naar schatting 25.000 mensen, waarvan er 700 uitgesproken hervormingsgezind waren (drie procent). Ook als we de raadselachtige liefhebbers geneermeere rekenen (2.100) en hun kinderen - twee per volwassene - (4.200), dan gaat het om hooguit zestien procent van de bevolking. Landelijk lag het gemiddelde op minder dan tien procent. De gereformeerde kerk was in 1580 nog een minderheidskerk.

Dr. Llewellyn Bogaers doet onderzoek naar de Reformatie in Utrecht. Zij schreef: 'Aards, betrokken en zelfbewust. De verwevenheid van cultuur en religie in katholieke Utrecht, 1300-1600'. Zie [levendverledennu.nl](http://levendverledennu.nl).



\* Karel V ontvangt van God het zwaard van gerechtigheid. Zo werd religie een politiek strijdpunt. (Houtsnede uit 1531, Museum Catharijneconvent Utrecht).



## Zwaard der overheid

Met een tekst uit 2 Makka-beeën 15: 16 (in vertaling): 'Ontvang het heilige zwaard als geschenk van God, waarmee gij de tegenstanders van mijn volk zult neerwerpen'. In de banderol staat - in vertaling - de tekst: 'Heer, geef mij moed tegen uw vijanden'. In de voorstelling is de taakopvatting van Karel V als verdediger van de kerk in beeld gebracht. Linksboven is Karels wapen weergegeven met zijn lijfspreuk Plus Oultre.

\*Trots lopen deze schutters onder het stadsvaandel. De stedelijke identiteit werd opnieuw een thema onder de Habsburgers. De schutters vormden de keurtroepen van de Utrechtse burgerwacht en zijn hier geharnast en met voetboog, zwaard en bijl weergegeven. Tekening door Joost van Attevelt in 1648 van een glas-in-loodraam dat circa 1455 in het Duitse Huis is geplaatst. (HUA, Collectie Beeldmateriaal, nummer 4755)